

О.Удод

**СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРІЇ В ОЦІНЦІ
ПОЛЬСЬКИХ ТА НІМЕЦЬКИХ ІСТОРИКІВ**

Українські підручники з історії як із вітчизняної, так й із
всесвітньої постійно перебувають під пильним критичним поглядом
багатьох зацікавлених зарубіжних інституцій. Підвищена увага до
стану історичної освіти в нашій країні пояснюється цілим
комплексом факторів: по-перше, Україна першою серед держав
СНД (крім Російської Федерації, звичайно) створила повний

комплект власних підручників з обох курсів історії, що викладаються у загальноосвітніх навчальних закладах; по-друге, викладання історії в школі добре віддзеркалює сучасну ситуацію в українській історіографії, її стан, наукові досягнення, бо авторами програм, підручників та навчальних посібників є, як правило, найвидатніші історики, які займаються вітчизняною минувшиною; по-третє, вивчення історії в Україні є організованим державою, а отже, відображає політичний курс країни і опосередковано свідчить про її державотворчий потенціал. Ось чому критично наші підручники з історії аналізуються саме нашими сусідами – Росією, Польщею та ін. В 1999 р. у Москві було реалізовано проект «Національні історії в радянській і пострадянських державах» (організатори – Фонд Фрідріха Науманна, Асоціація дослідників російського суспільства ХХ ст., Інститут російської і радянської культури ім. Ю.М. Лотмана Руського університету в Бахумі). У виданій за результатами дослідження книзі розглянуто унікальний процес творення національних історій у державах СНД. Особливий інтерес – до досвіду України. В дослідженні С. Константинова та О. Ушакова аналізуються підручники початку 1990-х років на предмет висвітлення в Україні історичного образу Росії. Т. Гузенкова назвала свою розвідку красномовно: «Українська історія: стратегія етнозахисного націоналізму». На її думку, «український етнозахисний націоналізм у значній мірі будується на запереченні Росії і російської історії, особливо радянської. В підручниках другої половини 1990-х рр. Росія все частіше виступає в ролі агресивного, егоїстичного сусіди, що нав'язує свій лад і спосіб життя. Україна набуває образу колонії, а український радянсько-партійний апарат розцінюється як колоніальна адміністрація, що обслуговує інтереси окупаційного режиму і московських верхів» [5, с. 126]. Подібні висновки були зроблені російськими аналітиками після прочитання підручника Ф. Турченка, П. Панченка, С. Тимченка «Новітня історія України. Ч. II. 1945–1995 рр.» (К., Генеза, 1995). У московській «Независимой газете» вона ж, Т. Гузенкова, в публікації «“Жертва історії” бореться з північним сусідом» продовжує обурюватися відстоюванням українськими істориками права на власну історію. Під «жертвою історії» розуміється, звичайно, Україна [1]. А висвітлення в наших підручниках проблеми русифікації, на її думку, переросло «в російсько-українське відчуження», набуло «апокаліптичного характеру» [5, с. 127]. І остаточний висновок: український націоналізм стає змістовою частиною освітніх програм. А тому Т. Гузенкова із

задоволенням констатує, що, наприклад, в Криму історію до сьогодні викладають «за більш нейтральними в етнічному відношенні підручниками початку 1990-х рр.» [5, с. 128]. До речі, подібне незадоволення щодо висвітлення історії Росії висловлюється також по відношенню до білоруських та казахстанських підручників.

Позицію російських істориків щодо українських підручників можна було спрогнозувати і знайти їй пояснення в глибоких коренях великоімперських настроїв більшості політиків і науковців Росії. Діалог між українськими і російськими істориками ще попереду. А тому для пошуку майбутніх спільних позицій (а не шкільних підручників) варто проаналізувати досвід співпраці українських істориків із колегами з Польщі та Німеччини. Чому саме оцінки польських та німецьких істориків стали предметом нашого дослідження? Причин кілька: по-перше, плідно працює саме українсько-польська «підручницька комісія» [3]; по-друге, німецькі колеги мають такий самий продуктивний досвід співпраці з Польщею; по-третє, саме в Німеччині працює єдиний в Європі Інститут з міжнародного дослідження шкільних підручників імені Георга Еккерта, який здійснює незалежну експертизу навчальних книг з історії усєї Європи; по-четверте, Німеччина – країна з класичною постановкою історичної освіти, характерною для західної розвинутої демократії, а Польща, навпаки, долає наслідки комуністичного (тоталітарного) засилля в історико-освітній сфері. Тобто Україні надається унікальний шлях поглянути – від якої спадщини і як варто відмовитися та до чого прагнути. По-п'яте, ні Німеччина, ні Польща не пропонують створити «спільні підручники» з історії.

У Німеччині давні традиції підручникотворення. Доктор Роберт Майєр (Інститут ім. Георга Еккерта), проаналізувавши українські підручники з історії, що видані протягом 2000–2002 рр., порівняв їх, в першу чергу, з тим стандартом, який є уже звичним для західноєвропейських підручників. Компаративістський аналіз, зроблений німецьким вченим, дозволив сформулювати вимоги до шкільного підручника з історії в багаторакурсному вимірі:

1. Перший ракурс – з позиції людини-громадянина світу: шкільний підручник з історії має стояти на позиціях захисту прав людини й демократичних цінностей, виховувати толерантність і сприяти взаєморозумінню між народами. Освітній процес на уроках історії має бути спрямований на формування незалежного, критично мислячого й відповідального громадянина. Важливо розвивати у молоді «історичну свідомість», оберігати її

від доктринерства й неправильного використання історії, як це, зокрема, робилось в тоталітарних системах ХХ ст.

2. З позицій особистості – підручник має враховувати всі особливості самоідентифікації особистості: культурну, національну, мовну, релігійну, гендерну. Перевага будь-якої ідентичності (наприклад, національної) призводить до скорочення інших ідентичностей. Тому шкільний підручник історії має бути побудований на засадах плюралізму. Історичний матеріал має сприяти захисту меншин від дискримінації та визнавати їхній внесок у творення спільної історії.

3. Наступний ракурс – з точки зору історика: шкільний підручник має подавати історичні факти точно й неупереджено, з урахуванням сучасного стану історичних досліджень. Автори мають відверто викладати свою позицію і теоретичні передумови. Не слід відкидати протилежні погляди й тлумачення, а також наводити учня на думку, що існує лише «одна історична правда». Автори мають представляти історію як відкритий процес, а не як заздалегідь визначений хід подій. Слід подавати предмет у повному обсязі, включаючи гендерні питання, історію повсякденного життя, релігію, мораль, соціальні аномалії та ін.

4. Четвертий ракурс – дидактичний. Шкільний підручник з історії має допомагати вчителям викладати історію як предмет для роздумів, а не як матеріал для вивчення. Одержання навичок і способів навчання значно важливіше, ніж одержання знань. Навчання історії має навчити учнів самостійно оцінювати минуле, щоб, проникнувши в його сутність, одержати змогу оцінювати сучасне і майбутнє. Підручник з історії має максимально враховувати різноманітність поглядів. Важливою дидактичною вимогою до сучасного підручника з історії є співвідношення авторського тексту і джерел. Використання джерел дозволяє показати різноманітність і протиріччя минулого життя набагато конкретніше, яскравіше й вірогідніше, ніж це може зробити автор. Джерела мають становити основну частину підручника, а авторський текст має виконувати лише допоміжну функцію.

5. П'ятий ракурс – педагогічний, або методичний. Мова і добір тем мають відповідати віковій й потребам учнів. Сьогодні молодь більше зорієнтована на наочність. Тому сучасні підручники з історії мають містити значну кількість наочних джерел. Психологи доводять, що учнів мало стимулює простий перелік історичних подій і фактів, натомість вони реагують на емоційні імпульси та

хвилюючі «історії», які викликають у них зацікавленість і почуття ідентифікації.

Виходячи із такого багаторакурсного погляду на українські підручники, Роберт Майєр робить висновок, що «українські автори успішно йдуть шляхом поліпшення якості своєї продукції й прилученню до міжнародного обговорення способів удосконалення підручників». Із загальних, переважно змістових зауважень, слід виокремити такі:

– в українських підручниках переважають теми – це війни, культура, робітничий рух і міжнародні відносини, в той час як німецькі історики надали б перевагу класифікації за темами, важливими для даного історичного періоду, як-от: досвід війни, етнічна діаспора, повернення втрачених територій, політика стосовно меншин, колоніалізм, «перший» і «третій» світ, фашистська ідеологія, комунізм, селянські партії, загроза демократії, становище й роль жінок тощо;

– українські підручники страждають сумнівним «євроцентристським» підходом. Не достатньо висвітлюється історія Африки, Азії, Латинської Америки;

– у наших підручниках значно переважає авторський текст. У підручниках другого покоління (наприклад, Рожик М. Є. та ін. Всесвітня історія, 10 кл., К.: Генеза, 1998) авторський текст складає 80–90 %. В навчальних книжках третього покоління українських підручників (Полянський П. Б. Новітня історія, 10 кл., К.: Генеза, 2002) – від 50 до 60 %. А в підручниках сучасної історії Заходу авторський текст скорочено до чверті обсягу (25 %);

– українські підручники суттєво перевантажені фактами, хронологією, прізвищами, географічними назвами. Не так уже й важливо знати, на думку Роберта Майєра, що «Договір чотирьох держав» було підписано в рамках Вашингтонської конференції 13 грудня 1921 р., «Договір п'яти держав» – 6 лютого 1922 р., а «Договір дев'яти держав» – того ж таки дня. У Німеччині вважають, що з історії ХХ ст. учні мають запам'ятати 30–40 дат. В українських підручниках (Бердичевський Я. М. та ін. Всесвітня історія, 11 кл., Запоріжжя: Прем'єр, 2001) ця цифра сягає 300–400 дат;

– ілюстрації – слабе місце в усіх українських підручниках з історії. В підручниках першого і другого покоління (1992–1996) вони майже відсутні. В підручнику Рожика М. Є. та ін. є в середньому одна чорно-біла ілюстрація на 10 сторінок. У підручнику Полянського П. Б. ілюстрації є майже на кожній

сторінці, деякі з них навіть кольорові. Проте ці ілюстрації виконують лише ілюстративну функцію. Вони не пов'язані ані із завданнями, ані із запитаннями. Підписи не пояснюють основу їх створення, мету спрямування тощо. Ілюстрації не використовуються як джерело;

– автори українських підручників виступають прихильниками цінностей, які поважає людство, прав людини в демократії. Вони чітко висловлюють свої погляди на історичні ситуації, в яких, на їхню думку, цими цінностями нехтують. Ю. М. Бураков і Я. М. Бердичевський захоплюються «вільним світом», громадянським суспільством, демократією й лібералізмом, ринковою економікою. Відповідно ставлення авторів до комунізму, в якому вони здебільшого вбачають тоталітаризм, характеризується критичністю аж до відрази. На Заході, на думку німецького історика, набагато критичніше пишуть про «вільний світ» і без такої відрази – про комуністичну епоху. Очевидно, що українські автори сучасних підручників з історії порвали з радянською ідеологією. Вони навіть свідомо відкидають революційний характер Жовтневої революції. Проте у підручниках (особливо М. Є. Рожика) відчувається вплив ленінської термінології, марксистського мислення, офіційної комуністичної історіографії;

– автори українських підручників частіше чи рідше згадують про свою етнічну приналежність, свою націю. Очевидним є їхній панславизм. Російські воєнні операції у Першій світовій війні описані навіть співчутливо, поразки виправдовуються. Автори з гордістю пишуть про «врятування Франції завдяки Росії». Всі території, що історично належали Україні, або, де українці становили більшість населення, само собою називаються «українськими землями», на які претендує Україна. Питання багатоетнічності ніколи не порушується. Претензії інших націй завжди характеризуються як акти агресії.

Інший дослідник українських підручників – Вілфрід Їлге (Університет ім. Гумбольта, Берлін) виділив ще одну характерну рису – створення стереотипів: «щиросердні, волелюбні та споконвіку корінні українці в якості позитивного прикладу протиставляються страшним ворогам – кочівникам, які грабували їх та навіть перетворювали на рабів» [2, с. 103]. Починаючи з пропедевтичного курсу історії (підручники В. О. Мисана, В.С. Власова та О.М. Данилевської), українські учні, на думку Вілфріда Їлге, самоототожнюються з такими національними автостереотипами, як «боротьба за державну незалежність» та

ідеалізована «любов до свободи», що ґрунтується на надзвичайно селективному та однобокому сприйнятті інших народів.

Якщо для німецьких істориків характерним є співвідношення стану українського підручникотворення із західноєвропейськими традиціями та цінностями і зовсім не прослідковуються якісь претензії до зображення двосторонніх, українсько-німецьких стосунків, то відзиви польських істориків за характером зовсім інші. В основі критичного аналізу українських підручників з боку польських істориків переважає, в основному, з'ясування саме двосторонніх, сусідських взаємин. «Погляди польських та українських учених на вітчизняну історію завжди залишатимуться розбіжними, і це нормально, – стверджує С. В. Кульчицький. – Важливим є тільки одне: вміння прислухатися один до одного, обережність у формулюваннях, призначених для сприйняття підростаючим поколінням, здатність знаходити спільні точки зору на історичні сюжети, які, здавалося б, повинні тільки розділяти обидва народи» [3, с. 78].

Позитивна діяльність українсько-польської «підручкової комісії» (співголови С. В. Кульчицький та В. Серчик) в 1993–2003 рр. привела до того, що у висвітленні польсько-українських стосунків є помітний істотний поступ. Польські історики (В. Серчик, А. Юзвенко, Г. Мотика, В. Менджецькі) констатують, що з українських підручників середньовічної і нової історії майже повністю усунуто однобічний підхід до висвітлення ролі польської шляхти на українських землях. Є значний поступ у способі трактування польсько-українських відносин міжвоєнного періоду (найкращими прикладами цього є підручники С. В. Кульчицького та Ю. І. Шаповала «Новітня історія України. 10 кл.», К.: Генеза, 2003 та О. П. Реєнта, О. В. Малій «Історія України. 9 кл.», К.: Генеза, 2003).

Але польськими істориками висловлюються критичні зауваження щодо, на їх думку, досить довільного трактування в українських підручниках етнічних кордонів, а також меж деяких історичних земель і країв. Поляки піднімають питання так званої лінії Керзона, яку, на їх думку, не можна використовувати для обґрунтування сучасної лінії державного кордону.

Не узгоджені польськими та українськими істориками залишаються проблеми: формування кордонів польської держави після Першої світової війни; події 17 вересня 1939 року; рішення Тегеранської, Ялтинської та Потсдамської конференцій.

Як і німецькі історики, польські теж (В. Серчик) критикують українських авторів за творення сучасних міфів та стереотипів, пояснюють це тим, що українська гуманістика зазнала величезних втрат унаслідок советизації краю і, особливо, внаслідок викоренення народної традиції. Тому автори «в гарячкових пошуках нового матеріалу, придатного до використання в підручниках», почали творити міф про народ, вічно переслідуваний всілякими сусідами, століттями окупований і який безнастанно бореться проти цілковитого знищення. При аналізі В. Серчиком «Довідника з історії України. А–Я» (К.: Генеза, 2001) відзначається, що це видатний компендіум, який дає всебічну інформацію з історії України і є доброю підготовкою до зрушень у розумінні складного історичного матеріалу. Але автори (Л. Зашкільняк, В. Крикун) вживають різну термінологію, виходячи з наперед заданої концепцією інтерпретації (наприклад, Мешко І «приєднував» різні племінні землі, а київські князі «консолідували» східнослов'янські племена). Українські історики, засуджуючи акцію «Вісла», забувають писати про те, що Сенат Речі Посполитої спеціальною ухвалою теж осудив цю сторінку нашої взаємної історії.

Польські історики зауважують, що в українських підручниках з історії недостатньо інформації про діяльність ОУН і УПА проти польського населення Волині і Східної Галичини в 1943–1944 рр. Також необхідно, на їхню думку, уникати термінології на зразок «грабіжник», «колонізатор», «окупація» тощо.

Подібні принципові зауваження адресуються, перш за все, авторам, видавцям і мають рекомендаційний характер. Діалог повинні вести саме історики-науковці. Зацікавлене сприйняття українськими авторами критики колег допоможе Україні ввійти в європейський освітній простір, подолати відставання вітчизняної історіографії, поповнитися новими концепціями.

1. Гузенкова Т. С. «Жертва истории» борется с северным соседом // «Независимая газета» (г. Москва). – 1998. – 25 марта.
2. Їлге Вілфрід. Національна історія на прикладі зображення доби Київської Русі в українських підручниках з історії // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог. – К.: Генеза, 2000. – С. 76–109.
3. Кульчицький С. Співробітництво українських і польських істориків у підготовці підручників для школи // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 77–80.

4. Майер Роберт. Всесвітня історія ХХ століття в українських шкільних підручниках // Матеріали семінару «Нові підходи до підготовки підручників із всесвітньої історії для основної та старшої школи в Україні», Ялта, 30 вересня – 1 жовтня 2003. – Страсбург, 2003. – 20 с.
  5. Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова. – М.: «АИРО-XX», 1999. – 446 с.
  6. Пингель Фальк. Европейский дом: изображение Европы 20-го столетия в учебниках по истории. – Страсбург, 2003. – 126 с.
-